

Мирослав М. Поповић*
научни сарадник
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

ПРИЛОЗИ ЗА ДРУШТВЕНУ И ПРАВНУ ИСТОРИЈУ БРАЧНИХ ОДНОСА У СРБИЈИ У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Апстракт: Циљ рада је да се прати појам институције брака и њен развој код Срба до почетка 19. века, представи црквена организација у Србији у време Првог српског устанка, те њен однос са устаничким властима, у контексту решавања брачних спорова. Праћење институције брака у Срба од средњег века је неопходна, јер су у устаничкој држави црквене, па и световне судске власти користиле средњовековне прописе и каноне, пре свега *Крмчију (Закономправило)*. Такође, праксе из времена османске владавине која је непосредно претходила устанку су важне, као и третирање институције брака код Срба у Хабзбуршкој монархији, јер су Срби из два царства били у сталној непосредној комуникацији. Из односа црквених и устаничких власти проистиче преплитање јурисдикције над брачним споровима између црквених и световних судова, а брачни спорови, сачувани у објављеној историјској грађи, пре свега Шабачког магистрата, једини су извор за друштвену историју брачних односа у устаничкој држави и праксу кроз коју су световне и црквене власти решавале разне друштвене појаве и проблеме везане за брак.

Кључне речи: брак, Србија, Први српски устанак, брачни спорови, судови

Појам брака и његов историјски развој код Срба до 19. века

Према дефиницији брака коју даје *Енциклопедија православаља*, установљење тајне брака везује се за Господа Исуса Христа и свадбу у Кани Галилејској. Брак мора претходити рукоположењу у чин свештеника, а

* miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

свештена лица, према канонима, могу имати само један брак. Световна лица имају допуштење за други, ретко трећи и четврти брак. (Миодраг 2002, 271) Како је наведено у *Социолошком речнику*, брак је друштвена институција и лични однос. Као универзална друштвена институција је у ранијим периодима историје регулисан од стране спољног ауторитета (обичаја, религије, државе), а у савременом добу контрола брака се везује за његове актере. (Bobić 2007, 50) Правници под браком подразумевају вишеструку друштвену заједницу, коју признаје обичај или право, кроз коју се остварују три циља, природни, односно одржавање полних односа и подизање деце, морални, односно постојање односа који подразумевају међусобну љубав, поштовање и разумевање и друштвени, тј. оснива се породица, у којој се подижу чланови друштва. (Pravna enciklopedija 1: A-Nj 1985, 138) Како наводи Анђелка Милић: „Грађанско друштво и правна држава унели су битне промене у брачну институцију. Брак је изашао из оквира религије, постао је правни уговор који добровољно склапају две самосталне странке.“ (Milić 1975, 90) Александра Вулетић наводи да је брак „једна од најстаријих и најважнијих социјалних установа“, настала с циљем контроле сексуалности, као средство социјалне интеграције и са израженом економском функцијом, док се данас акценат ставља на емотивну функцију брака. (Вулетић 2008, 4)

Према хришћанском учењу, Исус је својим присуством на свадби у Кани Галилејској посведочио да је брак закључен према прописима и обичајима тог простора и времена, дакле, није установио брак, већ га признао у већ постојећој форми. Хришћанско учење је било одлучујуће да у браку превлада принцип моногамије и наразлучивост брачне везе. Жена, настала као допуна мужу, представља допуњење у метафизичком смислу, сједињење у једно биће. На тај начин се два бића сједињују у једно, боголико, те их брак истовремено сједињује са Богом. Муж се врло често пореди са Христом, жена са Црквом¹, а породица са домом Господњим и малом црквом. Сједињење мужа и жене у браку је такође црква, циљ

1 Термин *Црква* пишемо великим почетним словом, јер је у питању назив институције, која је имала своју територијалну организацију. У првом помињању реч је о јединственој, хришћанској, тј. пре Раскола 1054. године. Касније, у средњовековном периоду, мисли се на Српску православну цркву, успостављену оснивањем Српске архиепископије 1219. или 1220. Архиепископија је уздигнута у ранг Патријаршије 1346, која је укинута 1459, падом Србије под Османлије, а поново обновљена под османском влашћу 1557. Српска патријаршија је 1766. потпала под јурисдикцију Цариградске патријаршије и њени епископи постају Грци. У исто време, српски православни верници у Хабзбуршкој монархији окуљали су се око Карловачке митрополије. После стицања аутономије, кад је Србија постала Кнежевина, 1830, настаје и аутономна Митрополија београдска, 1832, под јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Тек 1920. поново се обнавља Српска патријаршија. Пошто је у тексту реч о институцији чија је историја сложена и са много промена у званичном називу, писали смо само Црква, а у периоду Првог српског устанка реч је о цркви на тлу устаничке државе, тј. Београдског пашалука, која је, у то време, била под јурисдикцијом Цариградске патријаршије.

брака се налази у самом брачном пару, те муж и жена нису два човека, већ један човек. Цар Јустинијан (527–565) у првој половини 6. века допринео је зближењу грађанског брака црквеном. Лав VI Мудри (886–912) је новелом из 893. године прогласио законитим само црквени брак. (Вулетић 2008, 5–6)

Никола Ф. Павковић износи да *брак* није народна реч, већ се појављује у историјским изворима и код средњовековних писаца, у најстаријим старословенским изворима, попут *Маријанској кодекса* из 10. или 11. века, као и у *Мирослављевом јеванђељу* са краја 11. века. Реч *брак* везује се и у једном и у другом случају за контекст библијске свадбе у Кани Галилејској, на коју је био позван и Исус Христос са својим ученицима. Примањем хришћанства и оснивањем Српске архиепископије, на чијем челу је био Сава Немањић, брак је из сфере обичајног народног права прешао у црквено право. Извори за познавање брака и породице у средњовековним српским земљама од значаја су повеље, нарочито *Жичка* (око 1220), *Душанов законик* (1349) и статуту Дубровника, Будве и Котора. *Жичка повеља* јасно наглашава да је брак под божанским окриљем. Темељ друштва и државе у средњовековној Србији била је хришћанска породица, за чији живот је брак био нужан предуслов. Што се тиче смећњи за ступање у брак због крвног сродства, Никола Ф. Павковић наводи да „можемо претпоставити да се сродничка егзогамија заснивала на обичајном праву свима знаном [...]“ Био је изричито забрањен сорорат, тј. брак између зета и свастике. У случају мешовитог брака између православних и католика, *Душанов законик* је прописивао да муж католик мора да пређе у православну веру. *Законик* није садржао одредбе о случају да православни ожени католикињу. *Синџајмај Маџије Власџара* (1335) забрањивао је брак Јевреја и православних хришћана, односно јеретика и хришћана. До развода брака, односно *расџустџа* у средњовековној терминологији, долазило је у српском друштву, и то често, мада је, правно гледано, брак сматран светињом и нераскидивим. (Павковић 2004, 300–309) *Жичка повеља* је, под одређеним условима, омогућавала развод. До развода је могло доћи само ако су разлози предвиђени законом, поступком, од стране надлежне власти. Био је забрањено самовољно раскидање брака и мушкарцу и жени, као и трећим лицима који би учествовали у томе. Није исто гледано на развод, ако је брак раскидао мушкарац или жена. Ако је жена напуштала мужа, на то се гледало као на врсту лудила, док кривица мушкараца није осуђивана. Жене које би самовољно напустиле мужа различито су кажњаване, глобом, ако је имала засебну имовину, и телесном казном, ако је није имала. Муж се кажњавао глобом и морао да жену врати кући. Ако до тога не би дошло муж је потпадао под црквену казну и неодређену световну казну. У народу је била прихваћена појава да муж остави жену. *Закономправилум*² су предвиђена основна правила за

2 Номоканони су били зборници црквеног и грађанског права у Византији. У њихов састав су улазили правила светих апостола, правила шест васељенских сабора,

склапање брака: полна зрелост за брак, забрана склапања брака у оквиру сродничке групе (сродничка егзогамија), склапање брака у оквиру верске групе (верска ендогамија), место и склапање брака (у цркви, после литургије) и забрана склапања брака за време четири велика поста и средом и петком. Неке повеље су забрањивале брак између Србина и „влахиње“, да би се спречио број опадања Срба земљорадника и прелазак у „влахе“, односно сточаре. (Мирковић 2021, 54)

Хришћани у османској држави имали су повољан правни положај, поготово у односу на положај поданика друге вере у државама Средње и Западне Европе тога времена. Хришћанске цркве имале су посебно уређен положај, посебно Грчка. Брачни и породични односи црквених чланова били су потпуно у надлежности Цркве. Поред шеријатског права, свака верска група и Црква имале је своја посебна брачна правила и брак се нормално закључивао пред свештеницима те Цркве. Било је и случајева да су кадије злоупотребљавале свој положај и захтевале од хришћана на својој територији да се бракови закључују пред њима. Шеријатски прописи нису ни бранили кадијама да венчавају хришћане, тако да забране које су издате поводом жалби хришћана, нису узимане озбиљно. Било је и случајева, све до 19. века, у свим земљама под османском влашћу, да су се хришћани за склапање брака добровољно обраћали кадијама и мулама.³ Пред кадијама су вршени и разводи, пошто је развод у Православној цркви начелно био допуштен, али тешко остварив, а у Католичкој цркви уопште није био могућ, док је према исламском брачном праву развод био могућ и постизао се лако. Хришћани са Балкана ишли су кадијама ради склапања и развода брака обично из невоље, пре свега због крутих прописа појединих хришћанских цркава и круте примене тих прописа. (Филиповић 1991, 376, 380, 382, 388) Према Берату из 1789. године издатог патријарху Неофиту, патријарх и они које је он овластио имали су искључиво право у свим пословима који су се тицали брака код грчких поданика. Јастребов наводи препис берата за постављење митрополита призренског, Гаврила, од стране султана Мустафе III (1757–1774), где се наводи да се у послове везане за венчања и разводе код хришћана оба пола, нико није смео мешати, сем лица које је за то овластио митрополит. Без дозволе и знања митрополита нико од подређених му свештеника није могао да пред хришћанима врши брачне обреде које Црква није дозвољавала. Берат султана Махмуда II (1808–1839) београдском митрополиту Дионисију

правила десет помесних сабора и правила светих отаца. Настанак номоканона код Срба везује се за време после добијања аутокефалности 1219. или 1220, а први српски архиепископ Сава Немањић му је, као његов творац, дао име *Законоправило*. (Мирковић, 2021, 24).

3 У исламу, почасни наслов за школованог, особито теолошки-правно образованог човека који се истакао својим радом, нпр. за угледнога кадију у градовима. Турски султан додељивао је тај наслов као одликовање (мула од Београда, цариградски мула). *mula*. (*Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 4. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42341>>.)

из 1813, наводи да су у случајевима послова око женидбе или развода, у њима могли учествовати само митрополит и његови заступници, а нико други није смео да се меша. (Митровић 1924, 4–6)

Време кад се ступало у брак код Срба у Хабзбуршкој монархији у 18. веку, према Мирославу Тимотијевићу, није било одређено, нити су на то утицале конвенције. На избор младе главну реч имали су родитељи, одмеравајући друштвени статус и богатство породице, с којом је требало ступити у сродство. Водили су рачуна о узрасту и изгледу младе и тражили подршку сина. Била је присутна разлика у годинама између супружника, супруг је био старији, али не много, обично две до три године, када је село било у питању, и у брак се ступало рано. У градовима је било бројних случајева позног ступања у брак. Очекивала се брза женидба удоваца, у свим друштвеним слојевима, док је поновна удаја сеоских удовица које су водиле домаћинство наилазило на проблеме. Друго венчање је имало карактер формалног чина, у цркви је било мање церемонијално, у породици није било великог славља. Црква је сматрала да само први брак има легитимитет, а да се други склапао из нужде, док је трећи био дозвољен само у случају да у претходним није било деце. Супружници који су улазили у четврти брак су живели невенчано, понекад тајно ступали у брак, након што би подмитили свештенике. Били су чести разводи брака, уз присутне богословске проблеме и црквене полемике, пошто је надлежна била Црква, а поступак се подносио пред црквени суд, конзисторију. Најчешће је узрок покретања развода било у случајевима да је један од супружника напустио породицу, те уплитање женске родбине у брак. Врло често је развод покретан због склапања новог брака. Казне за бигамију биле су сурове, па је деветнаестогодишња Анђелија Роксанић, пошто јој је супруг нестао, прешла из Османског царства у Хабзбуршку монархију, после две године се удала, била тужена за бигамију и пред цивилним судом осуђена на смрт. *Constitutio Criminalis Theresiana* је за бигамију претила починиоцу смртном казном погубљењем мачем, према 78. члану. (Тимотијевић 2005, 765–769; Поповић 1959, 291; Мирковић 2008, 121)

Како наводи Мишел Перо, говорећи о браку у Европи,

деветнаестом веку својствена је поларизација око брака, брак тежи да обухвати све функције, не само брачни савез него и секс [...] С друге стране, савезништво и жеља не морају редовно да се подударе, те породичне драме и брачне трагедије често настају из њиховог сукоба. [...] Сељаци на земљишним парцелама, радници, чак и припадници буржоаске класе, настоје да се што раније нађу у брачном домаћинству. У цивилизованом свету, каже Тен (Taine), главне потребе човека јесу 'занат и брак.'

Тежило се браку са себи сличним, пошто су се са таквима људи из истих средина и слојева најчешће сусретали. У другој половини 19. века све више се истицала тежња брачног савеза из љубави, а да брак буде срећан. (Перо 2003, 105–107, 110)

Према речима Александре Вулетић,

брачна заједница представља основу сваке породице. Средином 19. века мали број инокосних домаћинстава настајао је самим чином склапањем брака. Брачни парови су заједнички живот најчешће почињали у дому младожењиних родитеља. Из тих разлога влада мишљење да је заснивање брачне заједнице некада било мање значајно него данас [...] Економски разлози имали су велики значај за рано заснивање брака; довођењем снахе у кућу младожењина породица добијала је још једног радника, а често и мираз [...] Живот у ванбрачној заједници био је друштвено неприхватљив и законом забрањен. Овакви „дивљи бракови“ нису били распрострањени, али их је ипак било [...] На селу брак је најчешће склапан с особама из истог села или из једног од суседних села. (Вулетић 2002, 72–77)

Поводом развода брака, Тихомир Ђорђевић пише, да, мада се у народу у 19. веку врло често сматрало да је брак вечит и да се не може развести, постоји доста примера развода брака, који, како он сматра, у старијем периоду није једино зависио од Цркве. И поред постојања црквених прописа о браку, по њему, народ је сматрао брак више друштвеном него црквеном установом. Наводи се да је за време турске владавине, ко је хтео развод, није ишао код попа или владике, већ код кадије и муселима⁴. Кад је Србија ослобођена, одлуке о разводима бракова преузео је кнез Милош, да би их касније пренео на Цркву. (Ђорђевић 1984. А, 40–41) Тихомир Ђорђевић такође истиче да је један од главних разлога за ступање у брак у нашем народу било добијање деце, из религиозних и практичних или економских разлога. Економски се односио на човекову тежњу да добије помоћ и одмену у раду, подршку и бригу у старости, те да има коме да остави тековину после смрти. Поред потребе за добијањем деце, човек се женио да би добио радника, који ће га пратити и слушати кроз живот. (Ђорђевић 1984. Б, 136–138) Још средином 20. века, Халперн наводи: „U Orašcu nije moguće da neko živi potpuno sam ili isključivo sebe radi; porodica, domaćinstvo, rodbina i susedi su od suštinskog značaja za orstanak svakog pojedinca.“ (Halpern 2006, 135) Владислав Павић на основу овог цитата сматра да живот на селу у 19. веку свакако није био могућ ван породице и заједнице, што даје и обележја брака. (Павић 2013, 317) Александра Вулетић наводи: „Према народном схватању брак није приватна ствар појединца већ ствар целе заједнице“. (Вулетић 2008, 23)

Преплитање црквене и устаничке власти у решавању црквених питања

У изградњи српске државе у Првом српском устанку учествовало је бројно свештенство и монаштво, у Србији. Владике Васељенске патријаршије, пре свих митрополит Леонтије, били су искључени из доношења

4 Обласни управник, пандан среском начелнику.

главних одлука које су се тичале организације српске државе. Устаници су велику помоћ имали од Карловачке митрополије. Међутим, ова сарадња није могла постати обострани подухват, јер је српски народ одвојено живео у два царства. После 1766, фанариотске владике, са седиштем у градовима, нису имале много контаката са српским становништвом на селу, а постављале су свештенике који нису били на нивоу задатка. Парохијско свештенство устаничке Србије делило је судбину своје пастве и учествовало у устанку, а у намери владика Грка фанариота устаници су сумњали. (Мирковић 2008, 121–122) Боа-ле-Конт је забележио да су фанариоти све очекивали од Цариграда, да су са пашама и кадијама експлоатисали земљу и били у слози са осталим Портиним чиновницима. (Новаковић 1894, 22) До положаја владике могло се доћи и недозвољеним радњама. Шабачки владика Данило Јовановић је био крцалија и разбојник, па га је Рецеп-ага учинио попом и после пада Србије га одвео у Цариград где му је издејствовао да буде владика шабачки и ваљевски. Дошао је у Ваљево 1814. и сарађивао са Турцима. (Гавриловић 1908, 163) Београдски митрополит Леонтије Ламбровић био је на том месту 1804. и остао до 1813. године. Био је слуга свога претходника митрополита Методија, који му је био заштитник. Када је схватио да сам може постати митрополит, Методија је оптужио пред дахијама, који су га удавили. Као награду добио је место београдског митрополита. (Милићевић 1888, 296) Неки подаци говоре да је Карађорђе истицао првенство своје власти, када је, рецимо, имао намеру да постави за шабачког владика Хаџи-Мелентија Стефановића, те неки аутори у томе виде скоро владалачке Карађорђеове претензије и жељу да потчини и духовне власти, мада Хаџи-Мелентије није посвећен, али је био администратор епархије. (Мирковић 2008, 121–122)

Када је ослобођена Шумадија, митрополит београдски постао је митрополит целе ослобођене српске територије, како наводи Љубомир Дурковић Јакшић. Управљао је Црквом по царском берату, који је добио по наименовању, и он је служио као основни црквени закон са најважнијим елементима права и дужности. „Сви епископи, свештеници и калуђери морали су се обраћати митрополиту по свим питањима; њега слушати и покоравати му се; митрополит је имао право да поставља и смењује епископе, свештенике и калуђере, и он је водио надзор над црквеним и манастирским добрима и имао је право да купи мирију⁵.“ Београдски митрополит био је фанариота, који је као странац власт у Цркви добијао од Турака. Свештенство је долазило из редова самог народа, допринело црквеном и политичком ослобођењу и давало отпор самовласти фанариота. Пре свега, свештенство се служило *Крмчијом*, тј. *Законом/правилом* Светог Саве. Устаничке власти покушавале су да ограниче власт београдског митрополита, који је правио интриге против њих код руског представника Родофиникина, а успех у овој тежњи дошао је тек 1810. Митрополит Леонтије, фанариота, напустио је црквену управу, па су вожд и Совјет 1810. године решили да поставе намесника, архимандрита Мелентија Стефановића Рачанина, те

5 Порез, данак.

је власт поглавара Цркве потчињена вожду⁶ и Совјету⁷. Тиме је прекршен канон Православне цркве, али је позитивна страна била да су Срби желели да сами бирају свога поглавара Цркве, а резултат је био ограничење највише црквене власти београдског митрополита, а тиме је и царски берат о постављењу митрополита доста изгубио на вредности. Следеће године Леонтије се вратио као поглавар Цркве у Шумадији, али му је Карађорђе наредио да ради по закону и управља са свештеничким и монашким чином. (Дурковић Јакшић 1947, 6–9)⁸ Митрополиту Леонтију је за место боравка одређен Крагујевац, који није смео напустити, а архимандрит Хаџи Мелентије је упућен ради посвећења за шабачко-ваљевског епископа. (Љушић 2003, 354) Устаници су тежили да кад год је то било могуће преузму црквену судску власт и ограниче власт фанариота. Магистрати су решавали брачне спорове, као нахијски судови, а судио их је и сам Совјет, док се Карађорђе мешао у судску власт по свим питањима. (Дурковић Јакшић 1947, 9; Вукићевић 1905. А, 373) Протокол Шабачког магистрата сведочи да је овај суд судио, кажњавао, разводио и давао дозволе за ступање у брак. Ако је неко био незадовољан пресудом магистрата, могао је да се жали Совјету. Ова врста апелације била је могућа до 1811, када је при Совјету основан Велики или Народни суд, који је, уз остале судске послове, расправљао и брачне парнице. (Вулетић 2008, 21; Дурковић Јакшић 1951, 182–183)

Прописи о организацији црквених судова и регулисању брачних односа

Уредба о суду (Учређеније судејсѣив), која представља један од најзначајнијих аката, донета је 23. октобра 1805. Други део *Учређенија* посвећен је свештеничким судовима, који су имали исте степене: 1) суд на-

6 Карађорђе је добио титулу војвода, руског порекла, која је означавала вођу, предводника, и носио је до краја Првог српског устанка. Врховни војда је вршио законодавну, управну и судску власт, уз помоћ Правитељствујушћег совјета и Скупштине старешина. (Мирковић 2021, 115)

7 Прота Матеја и Вук Караџић тврдили су да је Правитељствујушчи совјет основан на Скупштини у Борку, на Велику Госпојину, 27. августа 1805. године. Не може се изричито тврдити када је настала ова установа, јер је о Савету било речи на Скупштини у Пећанима, а одлука о његовом оснивању донета је у војном логору у Ужичкој нахији, пре напада на Карановац и Ужице; седиште логора био је манастир Боговађа. После Скупштине у Борку, Карађорђе је допустио Проти да изабере чланове за Савет и да се са њима смести у Вољавчу, уз вождово обећање да ће допустити пресељење Савета из Вољавче у Смедерево чим град буде ослобођен. Према Грујовићу, Савет се делио на две целине, а прва је била Влада састављена од шест министара, и то: министра војног, министра финансија („касе вилајетске“), министра правосуђа („великиј судија“), министра цркве и просвете, министра иностраних дела и министра унутрашњих дела („попечитељ мира, реда и трудољубија“). Њихове дужности су појединачно, кратко и уопштено више наговештене него прописане. Предвиђена је одговорност за рад, али се не види коме. Остављена је могућност да једна особа обједини дужност два министра – војске са унутрашњим делима и правосуђа са просветом и црквом. (Љушић 2003, 109–112)

8 Види и Радосављевић 2007, 103–127.

меснички (у свакој кнежини), 2) суд протојерејски (у протопопијату), 3) суд архијерејски (у свакој епархији) и 4) Велики народни суд (Врховни мирски и свештенички суд). Прописан је састав суда и судски поступак. (Љушић 2003, 113) Одатле Дурковић Јакшић спомиње да је у Карађорђевој Шумадији било и духовних судова „за развод и женидбу“, у ондашњем срезу, кнежини и епархији. (Дурковић Јакшић 1951, 183) Родофиникин је уз свој извештај из новембра 1808, навео опис судских места у Србији и кратак опис духовних судова, који су у оно време постојали. (Вукићевић 1905. Б, 324)

Априла 1804. године, у Ваљевском округу забележено је да су предвиђене строге казне за отмицу девојке. Устаничке власти тежиле су, разним прописима, да предупредe брачне злоупотребе, попут самовољног напуштања супружника, „куповине девојака“ и убиства ванбрачно рођене деце. Карађорђе је војводи Милисаву 1809. године наредио да се онај ко отме девојку мора присилно ухватити и предати старешини, а поп који се дрзнуо да венча отету девојку, могао је бити кажњен смртном казном и лишењем свештеничког звања. Наредбом из децембра 1809, централна власт је прописала да ће они који се венчају отетом девојком примити велику казну, а свештенику који се усудио да венча отету девојку бријала се брада и био је, такође, кажњен. (Вулетић 2008, 20, Папазоглу 1954, 144)

Члан 2. *Закона њроше Маџеје* предвиђао је да, када људи отму девојку силом, да младожења, кум и стари сват трче шибу, а други да се казне ударцима штапом. (Ненадовић 1947, 136) Члан 27. *Карађорђевој законика* предвиђао је да момак који отме девојку трчи шибу три пута кроз 300 момака, девојка да се ослободи и уда за онога кога она жели и тај нови брак није требало да се сматра незаконитим. Кум је требало да се казни са 50 удараца штапом, девер са 50, на исти начин и стари сват, а остали сватови са по 50 удараца штапом. (Мирковић 2008, 110)

У *Наспавленију* војводама из јануара 1812, наређено је да војводе морају водити рачуна да родитељ који удаје девојку не узима више од 12 гроша, колико је било прописано. Ко би узео више, био би кажњен, а цела сума новца би припала државној каси. Исто налаже прота Матеја пар дана касније у распису капетанима и кнезовима, да о удаји девојке нико не сме узети ни дати више од 12 гроша. Занимљиво је наређење према којем је предвиђено да, уколико се девојка не би удала на време и родила ванбрачно дете, њен отац буде строго кажњен. (Савић 1984, 222, 224, 225; Поповић 2022, 82) Изгледа да је одређивање суме коју отац може добити за удају кћерке и претње очевима који спречавају да се девојке удају на време имало за циљ спречавање рађања ванбрачне деце. (Мирковић 2008, 130)

Вук Караџић, поводом развода брака, наводи: „у Србији за владања Турскога кад је ко хтио жену пустити, није му требало ићи попу ни владици, него кадији или муселиму. Доста пута је онај који је хтио жену пустити осјекао јој перо од шамије на глави или рогаљ од скута на хаљини

какој, па је од себе отјерао и на суду распустио се с њоме. А и за владања Милоша Обреновића свештенство се готово ништа није мијешало у пуштање жена, а готово је тако било и за времена Карађорђевића.“ (Караџић 1987, 851)

Члан 29. *Карађорђевој законика* тиче се развода брака: „Жена и човек законом венчани који су, распустит се не могу без велика узрока и велика суда и владике“. Зоран Мирковић поставља питање који суд је, према овом члану, судио брачне парнице, тј. да ли је у питању био духовни суд (владичански) или речи „велика суда и владике“ имају друго значење. У устанничкој Србији постојале су две епархије, Београдска митрополија и Шабачко-ужичка епархија, на челу са неомиљеним фанариотима, митрополитом Леонтијем и епископом Антимом. И поред навода поменутог извештаја Родофиникина, у литератури постоји сумња у развијену мрежу духовних судова. Протокол Шабачког магистрата даје доказе да су пред њим суђени брачни спорови у време устанка. Није могуће, према Мирковићу, просто проширити праксу Шабачког магистрата и слику коју даје његов протокол и на остале магистрате, због тога што владика Шабачко-ужичке епархије, Антим, није столовао у својој епархији у то време. (Мирковић 2008, 123) Даница Гавриловић наводи да је Београдски магистрат расправљао и доносио пресуде у грађанским споровима и кривичним делима, а понекад и у брачним, иако су они спадали у делокруг духовних судова. (Гавриловић 1972, 7–14)

Примери из праксе судова и других инстанци власти везани за брачне односе

Венчање је било у надлежности црквених власти, о чему говори случај пред Шабачким магистратом из фебруара 1809, када је Ранко Чолић добио сведочанство да га сваки свештеник може венчати са девицом која се звала Марија, која се за њега удавала својевољно, што је и сама усмено потврдила. Постоји још спорова пред Шабачким магистратом поводом склапања брака. Вођен је спор марта 1809. између Милована Мијаиловића из Слеччевића и Цвеје Симића, који је запросио девојку Анђелију Андрије из Мујезинова салаша. Магистрат је пресудио да Милован од девојке натраг прими дар и да Анђелија буде Цвејина девојка, те се инсистира на помирењу странака у спору. Априла исте године девојачки отац је Миловану пола трошка вратио, а двојица младожења су се помирила и изљубила пред судом. (Протокол Шабачког магистрата (од 1808. до 1812. године), 1868, 114–115, 121; Поповић 2010, 87, 91) Фебруара 1810. пред Магистрат је дошао Ђура Петровић, Лозничанин, и пријавио Јована Симића из Ваљева, који је девојку Калену испросио, одгађао венчање годину дана и није хтео да је води. Изговарао се на финансијске проблеме и

рекао да није испросио другу девојку. Суд му је оставио још времена до Ђурђевдана, а у случају да превари, требало му је одузети одећу коју је дао да се направи и дати девојци за њено губљење времена. (Протокол Шабачког магистрата (од 1808. до 1812. године, 1868, 146; Поповић 2010, 105) У спору из марта 1809. на суд је дошао Вук Бердовић из Кожуара, који се оженио јануара 1809, узео сестру Луке Лекића, и у том браку догодило се да је млада Крунија остала трудна са комшијом Радојицом Марковићем, што је Вук сазнао после венчања и отерао Крунију браћи. Вук је, по одлуци суда, примио своју жену, а Радојица је имао да му да једног вола, једну краву, четири свиње за казну, а брат девојчин, Лука, требало је да врати сав трошак који је дат девојачкој кући, а Радојица је добио и 50 удараца батином. (Протокол Шабачког магистрата (од 1808. до 1812. године), 1868, 120; Поповић 2010, 90; Митровић 1924, 10)

Постоје сведочанства о неколико случајева развода пред Шабачким магистратом. У пресуди из септембра 1808, Шабачки магистрат разводи брак, јер су односи у браку били поремећени. Станко Тодоровић је дошао са његовом женом Аном, с којом није могао да живи и већ трећи пут излазио пред суд. Решено је да се раставе, али да се он није могао женити, ни она удавати, да свако живи засебно, а мушко дете је остало код Станка. (Протокол Шабачког магистрата (од 1808. до 1812. године) 1868, 64; Поповић 2010, 58; Мирковић 2008, 124; Митровић 1924, 9) Пресуђено је Петри из Свилеуве, новембра 1808, која се сукобљавала са мужем и хтела се развести од њега. Кривица је, по процени суда, била њена, а не његова, тако да је кажњена за 25 удараца камџијом и морала је остати са мужем и с њим живети у слози. (Протокол Шабачког магистрата (од 1808. до 1812. године), 1868, 84; Поповић 2010, 69; Мирковић 2008, 124; Митровић 1924, 9) Маја 1808, пред Шабачким магистратом водио се случај жене која је била удата за човека који је отишао у аустријску војску, не својом вољом, и није се знала његова судбина. Жена се после годину и по дана удала у Србији и са другим мужем добила четворо деце. Пошто се први муж вратио у Србију, Магистрат је пресудио да му се супруга својевољно врати, што је било у складу са 92. правилом Шестог васељенског сабора и сведочи о стручности суда. (Протокол Шабачког магистрата (од 1808. до 1812. године), 1868, 93; Поповић 2010, 30–31; Мирковић 2008, 124–125)⁹

Према Миленку Вукићевићу, не види се да су магистрати расправљали и судили после 1811, те изгледа да су брачни спорови и међусобни свештенички и духовни спорови суђени од стране митрополита и духовног суда. (Вукићевић 1905. В, 340; Мирковић 2008, 125) Постоје документи који бацају сумњу у искључиву надлежност црквених власти да суде

9 Према Никодиму Милашу, који ово правило наводи под бројем 93: „Али ако се после некога времена поврати војник, чија је жена, због дугог одсуства његова, пошла била за другога човјека, тај војник нека узме опет, ако хоће, жену своју; при чему, нека се њој удели опроштај, обзиром на њезино незнање, а исто и ономе човјеку, који се другим браком са том женом саставио.“ (Милаш 2004, 580).

својим људима. О митрополитовој надлежности у склапању бракова и разводу сведоче два документа. У првом Карађорђе наређује војводи гружанском Милошу Маринковићу, јула 1812, да не допусти жени Станики да се венча до ислеђења и док не дође митрополит. Марта 1813, митрополит Леонтије издао је „распусну књигу“ извесној Магдалени, којом је потврђено да је разведена и да може ступити у други брак. (Мирковић 2008, 125–126; Деловодни протокол од 1812. Маја 21. до 1813. Августа 5. Кара-Ђорђа Петровића, врховног војводе и господара народа србског 1848, 48; Вукићевић 1905. А, 373)

Конзисторија у Карловцима је јануара 1814. потврдила развод брака Аргирице Лазарева, која је избегла из Србије, и њеног мужа Коче Марковића. Велики суд српски у Београду је развео брак, а митрополит Леонтије развод одобрио и потврдио. Световни суд је пресуђивао парнице у црквеној надлежности, поседовао је знање да их пресуди, а не знамо да ли је била пракса да Велики суд пресуди брачни спор, а владика (митрополит) пресуду потврди. Ово би, свакако, било у складу са 29. чланом *Карађорђевог законика*. (Мирковић 2008, 126; Митровић 1924, 10–11; Гавриловић 1965, 428–429)

* * *

За разумевање брачних односа у Првом устанку је неопходно праћење институције брака у Срба од средњег века, јер су у устаничкој држави црквене, па и световне судске власти користиле средњовековне прописе и каноне, пре свега *Крмчију (Закономјравило)*, а и каноне Васељенских сабора, који су улазили у састав *Закономјравила*. Такође, праксе из времена османске владавине која је непосредно претходила устанку су важне, као и третирање институције брака код Срба у Хабзбуршкој монархији, јер су Срби из два царства били у сталној непосредној комуникацији. Брачни спорови, сачувани у објављеној историјској грађи, пре свега Шабачког магистрата, једини су извор за друштвену историју брачних односа у устаничкој држави и праксу кроз коју су световне и црквене власти решавале разне друштвене појаве и проблеме везане за брак.

Очигледно да се у време Првог српског устанка преплитала јурисдикција световних и црквених судова, као одраз покушаја устаничких власти и самог Карађорђа да ограниче власт високе црквене хијерархије из редова Грка фанариота, у које нису могли имати поверења, нити стећи њихову искрену подршку и сарадњу. Не можемо бити сигурни у то како је изгледала мрежа духовних судова, као ни тачно реконструисати однос црквених и световних судских власти у пресуђивању брачних спорова, због недовољног броја случајева и сачуваних докумената само из појединих судских институција. И Карађорђе се сам мешао у све судске послове, па и у решавање брачних спорова.

Као што је строго кажњавана отмица девојке, „пребег“ девојке код будућег мужа сматран је легалним закључивањем брака. (Аранитовић, Цвејић 2021/2022, 58–60) Обично су тражене дозволе световног суда за склапање брака, наравно, под окриљем Цркве, наводе се случајеви да су се девојке предомишљале при избору младожење, примале дарове од једног просца, па се на крају ипак определиле за другог, што је суд дозвољавао. У случају да је девојка остала трудна са другим мушкарцем пре ступања у брак, без знања мужа, тежило се очувању брака, али и мужевљевих интереса, пре свега материјалних, у смислу надокнаде, а отац ванбрачног детета је и телесно кажњаван. Некад су и мушкарци одлагали венчање након што би испросили девојку, било да су у питању били проблеми финансијске прилике, или што се појавила, у међувремену, нова, наизглед боља, прилика за брак.

Разводи брака пред световним судовима су били вођени у случају лоших брачних односа, односно када је брачни живот наилазио на непрестиве тешкоће. Могуће је да црквене власти нису желеле да разреше овакве бракове због породичних размирица, сматрајући да то нису канонски разлози за раставу, па су се брачни другови обраћали световним судовима. У једном случају развода пред Шабачким магистратом, када је муж био, изгледа, иницијатор раставе, развод је одобрен, али ниједан од брачних другова није смео поново да ступи у брак, а дете је припало супругу. Када је жена, у другом случају, инсистирала на разводу, он није одобрен, жена је телесно кажњена и морала да се врати мужу, што сведочи, ипак, о неједнаком третману мушкараца и жена пред судом. У суђењу брачног спора када се жена поново удала и добила децу, не знајући судбину свог првог супруга, суд је одлучио да се она мора вратити првом супругу, након његовог повратка у Србију. Из овог поступка се може закључити да су се и световни судови држали канона Васељенских сабора и познавали их, при решавању брачних спорова, те да је богословска и црквена основа брака била суштинска и тежило се њеном очувању.

Референце

- Bobić, Mirjana. 2007. „Brak“. U: *Sociološki rečnik*. Priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović. Beograd: Zavod za udžbenike: 50–52.
- Halpern, Džoel M. 2006. *Srpsko selo: društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici (1953–1987)*. Preveo sa engleskog Bojan Žikić. Priredila Mirjana Prošić-Dvornić. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 4. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42341>>.
- Milić, Anđelka. 1975. “Brak”. U: *Politička enciklopedija*, Beograd: Savremena administracija: 90–91.
- Pravna enciklopedija* 1: A–Nj. 1985. Beograd: Savremena administracija. 138–139.
- Šarkić, Srđan. 2004. „The Concept of Marriage in Roman, Byzantine and Serbian Mediaeval Law“. *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 41: 99–103.

- Аранитовић, Добрило; Небојша Цвејић. 2021/2022. „Жене у Протоколу Шабачког магистрата (1808–1812)“. *Зборник радова Народної музеја у Чачку* 51/52: 57–72.
- Вукићевић, Миленко М. 1905. А. „Судови и њихова уређења од 1804–1813“. *Полицијски гласник*. Год. 1. Бр. 39: 372–373
- Вукићевић, Миленко М. 1905. Б. „Судови и њихова уређења од 1804–1813“. *Полицијски гласник*. Год. 1. Бр. 35: 324–326
- Вукићевић, Миленко М. 1905. В. „Судови и њихова уређења од 1804–1813“. *Полицијски гласник*. Год. 1. Бр. 34: 339–340.
- Вулетић, Александра. 2008. *Брак у Кнежевини Србији*. Београд: Завод за уџбенике.
- Вулетић, Александра. 2002. *Породица у Србији средином 19. Века*. Београд: Историјски институт.
- Гавриловић, Даница. 1972. „Београдски магистрат у време Првог устанка“. *Годишњак града Београда* 19: 7–14.
- Гавриловић, Михаило. 1908. *Милош Обреновић. Књ 1 (1813–1820)*. Београд: Задужбине Илије М. Коларца.
- Гавриловић, Славко (прир.). 1965. *Грађа о Срему и њејовим везама са Србијом 1804–1815*. Избор и објашњења Славко Гавриловић. Сремски Карловци: Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине.
- Деловодни њројкокол од 1812. Маја 21. до 1813. Авіустиа 5. Кара-Ђорђа Пејировића, врховної вожда и јосјодара народа србскої*. 1848. Београд: Друштво србске словесности.
- Дурковић Јакшић, Љубомир. 1947. *Развићак основної црквеної закона у Шумадији у њрвој њоловини 19. века (1804–1847)*. Београд: Раденковић.
- Дурковић-Јакшић, Љубомир. 1951. „Историја законодавства и судства о браку у ослобођеној Шумадији до 1888. године“. У: Исти. *Из истворије Срјске њравославне цркве*. Београд: Научна књига: 175–190.
- Ђорђевић, Тихомир Р. 1984. А. „Развод брака“. У: Исти, *Наш народни живоић 2*. Уредник Иван Чоловић. Приредио Ненад Љубинковић. Београд: Просвета: 40–50.
- Ђорђевић, Тихомир Р. 1984. Б. „Брак“. У: *Наш народни живоић 1*, уредник Иван Чоловић, Приредио Ненад Љубинковић. Београд: Просвета: 136–142.
- Караџић, Вук Стефановић. 1987. *Срјски рјечник: (1852)*. 1, А-П. Приредио Јован Кашић, Београд: Просвета. https://digitalna.nb.rs/pdf/web/viewer.html?file=/attach/NBS/RukopisiIKnjige/SD_9DEC1C3600EED0C622AE737B757C2503/output.pdf
- Љушић, Радош. 2003. *Вожд Карађорђе: биоѡрафија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милаш, Никодим. 2004. *Правила Православне цркве с ѡумачењима*. Књига 1. Београд-Шибеник: Истина.
- Милићевић, Милан Ђ. 1888. *Поменик знаменићих људи у срјскої народа новијеја доба*. Београд: Српска краљевска штампарија.
- Миодраг, Предраг. 2002. „Брак“. У: *Енциклопоедија ѡравославља*. Књига прва А-З. Београд: Савремена администрација: 271.
- Мирковић, Зоран С. 2008. *Карађорђево законик (кривично, ѡродично и државно ѡраво устваничке Србије)*. Београд: Правни факултет.

- Мирковић, Зоран С. 2021. *Српска њравна исџорија*. Београд: Правни факултет.
- Митровић, Чедомиљ. 1924. *Суд за брачне сџорове у Србији (од ослобођења до издања Грађанској законика)*. Београд: Штампарија Драг. Грегорифа.
- Ненадовић, Матија. 1947. *Мемоари*. Београд.
- Новаковић, Стојан (прир.). 1894. „Србија у години 1834: писма Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији, приложио Стојан Новаковић“. *Сџоменик* 24: 1–64.
- Павић, Владислав А. 2013. „Жене пред судом у Београдској нахији 1828–1839“. У: *Космај и њејова ѓодјорина*. Митолошки зборник 28. Центар за митолошке студије Србије – Рача, Градска општина Сопот, Сопот: 309–336.
- Павковић, Никола Ф. 2004. „Живот у породици и питање својине“. У: *Приватни живџи у српским земљама средњеј века*. Приредиле Смиља Марјановић Душанић, Даница Поповић. Београд: Слио, 2004: 300–322.
- Папазоглу, Димитрије. 1954. *Кривично ѓраво и ѓравосуђе у Србији 1804–1813. Прилој ишџању каракџера Првој српској усџанка*. Београд: Публицистичко-издавачки завод „Југославија“.
- Перо, Мишел. 2003. „Лица и улоге“. У: *Исџорија ѓриватној живџиа 4: од Француске револуције до Првој светској раџи*. Приредили Филип Аријес и Жорж Диби. Написали Роже-Анри Геран, Ален Корбен, Ан Мартен-Фижије, Мишел Перо, Кетрин Хал, Лин Нант. Уредила Мишел Перо. Превела са француског Љиљана Марковић. Београд: Слио: 82–145.
- Поповић Радомир Ј. (прир.). 2010. *Проџокол и реџисџар Шабачкој маџисџраџиа од 1808. до 1812. ѓодине*. Приредио Радомир Ј. Поповић, Београд: Историјски институт.
- Поповић, Душан Ј. 1959. *Срби у Војводини. Књија друја: од Карловачкој мира 1699. до Темишварској сабора 1790*. Нови Сад: Матица српска.
- Поповић, Мирослав М. 2022. „Женски дискурс и кривична дела у Првом српском устанку (1804–1813)“. *Анџројолоџија*. Бр. 22. Св. 1: 71–86
- Проџокол Шабачкој маџисџраџиа (од 1808. до 1812. ѓодине)*. 1868. Београд: Државна штампарија.
- Радосављевић, Недељко. 2007. *Православна црква у Београдском ѓашалуку 1766–1831 (уџрава Васељенске ѓаџријарџије)*. Београд: Историјски институт.
- Савић, Велибор Б. (прир.). 1984. *Проџа Маџеја Ненадовић: акџиа и ѓисма*. Приредио В. Б. Савић, Горњи Милановац.
- Тимотијевић, Мирослав. 2005. „Приватност породице“. У: *Приватни живџи у српским земљама у освић модерној доба*, Приредио Александар Фотић. Београд: Слио: 759–811.
- Филиповић, Миленко С. 1991. „Склапање и развод хришћанских бракова пред кадијама у турско доба“. У: *Човек међу људима*. Избор и предговор Ђурђица Петровић. Београд: СКЗ: 376–389.

Miroslav M. Popović

Contributions to the social and legal history of marriage relations in Serbia during the first Serbian uprising

Abstract: The aim of the paper is to, after the introductory part, in which the notion of the institution of marriage and its development among Serbs until the beginning of the 19th century are followed, in the second part to present the church organization in Serbia at the time of the First Serbian Uprising, and its relationship with the insurgent authorities. Following the institution of marriage in Serbs since the Middle Ages is necessary, because in the Uprising state, the church authorities used medieval regulations and canons, primarily the *Krmčija (Zakonopravilo)*. Also, practices from the time of Ottoman rule that immediately preceded the uprising are important, as well as the treatment of the institution of marriage among Serbs in the Habsburg Monarchy, because Serbs from the two empires were in constant direct communication. The relationship between the church and the insurgent authorities results in the intertwining of jurisdiction over marital disputes between the church and secular courts, and the marital disputes, preserved in the published historical sources, primarily of the Šabac magistrate, are the only source for the social history of marital relations in the insurgent state and the practice through which the secular and church authorities solved various social phenomena and problems related to marriage.

Key words: marriage, Serbia, First Serbian uprising, marital disputes, courts